

Reichert Gábor

„MINTHA NÉGYKEZEST ZONGORÁZNÁNK”

Déry Tibor és Örkény István „négykezes regény”-éről

1

Noha a satíra nagy hagyományokra tekint vissza a magyar irodalomban, a történelem bizonyos szakaszai nem kedveztek az efféle alkotásoknak. Különösen igaz ez az 1950-es évek kultúrpolitikai klímájára, ahol – bár mutatkozott volna rá igény, lásd például Urbán Ernő *UBORKAFA* című darabjának sikerét – a kultúrpolitika diktatórikus jellegéből következően a satíra különösen alulreprezentált műfajnak számított. Ezt figyelembe véve bátor kísérletnek látszik Örkény István és Déry Tibor 1954-es vállalkozása: Déry javaslatára egy vidám „négykezes regény” írásába fogtak, melynek témája két évvel korábbi közös szigligeti nyaralásuk lett volna. A nyaralás elbeszélése természetesen csak ürügyet jelentett a sematikus irodalom és a Rákosi-rendszer egyes elemeinek ironikus ábrázolására. A regénykezdemény címe *HÁROM NAP AZ ARANYKAGYLÓBAN*. Próbálkozásuk ötvenhárom legépelt oldal után kudarcba fulladt, a kéziratot eltették, és többé nem beszéltek róla. A kézirat Déry halála után került újra elő, Örkény pedig – tisztelgésükkel barátja emléke előtt – kiadatta, és az 1954-es szöveget saját visszaemlékezéseivel kibővítve, az írás körülményeinek bemutatásával tette közzé 1978-ban *EGY NÉGYKEZES REGÉNY TANULSÁGOS TÖRTÉNETE* címmel.¹

Az Örkény-szakirodalom szinte egyáltalán nem foglalkozik a regénnyel,² holott keletkezési körülményei, ironikus kultúrpolitikai utalásai és az alapjában véve valóban rosszra sikeredett szöveg utólagos „feljavítása” érdekessé teszik az irodalomtörténet számára. Az alapszöveg keletkezésének időpontja olyan átmeneti korszakra tehető, amely mind Örkény, mind Déry, sőt az összes magyar író számára a kultúrpolitika változását ígérte, talán először az 1948-as fordulatot kísérő (ízlés)diktatúra bevezetése óta. Az MDP-hatalomátvételt követő néhány évben nagyjából kialakultak az irodalmi front irányvonalai. Az írók egy része szilenciumra kényszerült, jó példa erre az *Újhold* körének számos meghatározó tagja, akik közül sokan évekig, sőt évtizedekig nem jelentkezhetek új kötettel.³ (Hozzá kell tennünk, hogy nem minden újholdasra igaz a fenti állítás, hiszen például Devecseri Gábor, Somlyó György és több, az *Újhold* körébe tartozó szerző is hajlandó volt az együttműködésre a révaista hatalommal, nem beszélve Örkény Istvánról, aki bár nem tartozik szorosan az *Újhold* köréhez, mégis részt vett a folyóirat utolsó számainak szerkesztésében.) Örkény és Déry azonban kezdetben üdvözölték a Révai-féle kultúrpolitikát, így megbecsült írókként tartották őket számon a fordulat után is. Elhivatottságuk ellenére mindketten megütözköztek a hatalommal az 1952-es „íróperekben”: a korszak írói vitái általában a „társutas” szerzők ellen irányultak, így sort kerítettek Déryre és Örkényre is. A korszak legismertebb irodalmi ankétján elmarasztalják Déry *FELELET* című regényének második kötetét alapvetően elhibázott ideológiai felépítése miatt, és nagyjából ugyanebben az időben Örkény körül is heves vita alakul

ki egy a *Csillagban* megjelent novellája, a LILA TINTA kapcsán.⁴ Éles kritikák jelentek meg az *Irodalmi Újságban*; az októberi *Csillagban* pedig egy teljes rovatot töltöttek meg a novellát kritizáló írások. Az itt közölt „olvasói levelek” (amelyek, mint tudjuk, többnyire nem az olvasóktól származtak) elsősorban hibás ábrázolásmódja és az „erotikus elemek” túlburjánzása miatt marasztalták el a LILA TINTÁ-t.⁵ Ugyanebben a számban jelent meg Örkény önkritikája is, melyben elismeri, hogy novellája rossz, a legfőbb hibát az arányok eltévesztésével követte el: a novella szerkezete „meghamisítja életünk igazi arányait. *A Lila tintában a múlt elnyomja a jövőt*”.⁶

Örkény önkritikája után a szerkesztőség állásfoglalása olvasható: a szerkesztőségi levél azért is elmarasztalja Örkényt, amiért még önkritikájában sem képes világosan nyilatkozni a LILA TINTA „eszmei mondanivalójáról”. Ugyanakkor a szerkesztőség is önkritikát gyakorol, amiért engedték megjelenni Örkény novelláját, és nem írták vele át.⁷ Azonban az önkritikák sora sem vetett véget a botránynak: a novemberi számban Aczél Tamás, a *Csillag* akkori főszerkesztője sorra vette a magyar irodalom legfőbb problémáit. Többek között Déry FELELET-én és Örkény LILA TINTÁ-ján keresztül hívta fel a figyelmet a polgári irodalom veszélyeire, ezen kívül sajnálatát fejezte ki amiatt, hogy épp a *Csillag* hasábjain kellett egy ilyen lázító novellának megjelennie.⁸ A FELELET második kötete kapcsán megrendezett vitán Révai József nemcsak Déry regényét, hanem a LILA TINTÁ-t is bírálta: „*Ez a novella rothadt és hazug. A tulajdonképpeni témája a pusztuló burzsoázia megsajnálása és megsajnáltatása. [...] Amit Örkény ábrázol, az – ha nem is nyíltan, de a dolog lényegét tekintve – semmi egyéb, mint prostitúció, sőt, több ennél, a prostitúció idealizálása, szentítése, hiszen a mérnök és a lány között semmiféle szerelem nincsen a szó igazi értelmében.*”⁹

A polémiák hatására lassú szemléletváltás indult meg mind Déry, mind Örkény művészetében. A HÁROM NAP AZ ARANYKAGYLÓBAN ennek a szemléletváltásnak egy korai megnyilvánulása, s mint olyan, magán viseli az ötvenes évek irodalmi vitáinak minden nyomát. Az 1953. nyári események, Nagy Imre hatalomra kerülése és a diktatúra lassú mérséklődése átalakították a hatalom elvárásait az irodalommal szemben. A művészet mind tematikáját, mind stílusát tekintve tágabb határokat kapott, és az agitprop művek mellett bizonyos korlátokon belül megfértek a satirikus, korábban üldözött alkotások is. Ennek a lassú és ideiglenes olvadásnak köszönhető, hogy a HÁROM NAP AZ ARANYKAGYLÓBAN egyáltalán írói ötletként felmerült a szerzőkben, hisz a Rákosi-hatalom idején a hasonló ironikus művek a cenzúra áldozataivá váltak volna, szerzőiket pedig valószínűleg meghurcolták, de legalábbis önkritikára kényszerítették volna. A szövegben olyan korábbi események, irodalmi alkotások, magatartásformák és személyek válnak gúnyos megjegyzések céltáblájává, melyek korábban (és később, még a forradalom utáni megtorlásokat követő konszolidáció éveiben is) megengedhetetlenek lettek volna, tehát kijelenthetjük, hogy a primer szöveg jóformán nem is keletkezhetett volna máskor, mint 1954-ben.

A HÁROM NAP AZ ARANYKAGYLÓBAN alapvetően stílusparódiának tekinthető, még ha a szerzők saját bevallása szerint is gyengén sikerült stílusparódiának: nem egy esetben önironikus utalásokra, korábban keletkezett saját művek kifigurázására akadhatunk a NÉGYKEZES REGÉNY olvasásakor. Ilyen, valószínűleg direkt utalás a vonatút leírása, amelyhez hasonló már szerepelt egy másik, szintén befejezetlenül maradt Örkény-regényben, A BÓNIS CSALÁD-ban,¹⁰ továbbá az utolsó fejezetben feltűnő párttitkár figurája is, akinek színre léptetése a fent említett irodalmi vitákra adott ironikus reflexióként értelmezhető.

Az első, Az ELŐZMÉNYEK című fejezet máris felidézi a két író és a Rákosi-korszak kultúrpolitikájának ekkor már nem felhőtlen viszonyát. Már a legelső mondat beszédes: „Két évvel az előbbeni elhatározás előtt [ti. a vidám regény írásának elhatározása], 1952 júliusában, amikor még eszünkbe sem jutott kettesben regényt írni, az irodalmi viták és szekatúrák elől megszöktünk, és elutaztunk Szigligetre.”¹¹ A vitákon és szekatúrákon nyilvánvalóan a korabeli „írópereket” kell értenünk, melyek középpontjában főleg Déry állt, de „másodrendű vádlokként” Örkény neve is fölmerült.

A következő oldalon konkrétan megjelenik a „Felelet-vita” kifejezés, Örkény ironikus hangvételben emlékszik vissza a két évtizeddel korábbi polémiára: „Ó, azok az ötvenes évek! Akkor volt dicső dolog írónak lenni! Hogy csak a magunk példáját említem: Déry egyik kitalált regényhősének kitalált jellemzését egy országot vezető államférfiú elemezte, föltárta hibáit a nemzet színe előtt; ugyanő egy novellám Bébi nevű szereplőjének csípőringását túlon túl bujának ítélte. Beszéde könyv alakban is megjelent, és szerte az országban szemináriumok százain vitatták meg, szüksége van-e Bébinek ilyen telt keblekre s ilyen feszes fenékre, továbbá, hogy Köpe Bálint miért nem hamarabb találkozott a munkásmozgalommal.”¹²

Azonban 1954-ben – noha a HÁROM NAP AZ ARANYKAGYLÓBAN valóban satirikus írás – Örkény még nem határolódott el a szocialista realista irodalomtól, ezt bizonyítják a Csillagban és az Irodalmi Újságban megjelenő novellái, publicisztikái. Ennek ismeretében kissé álságosnak tűnnek 1978-as visszaemlékezései, meglehetősen fölényes önábrázolása: már a regény első oldalain szabadgondolkodó, a fennálló hatalommal szembe helyezkedő írónak mutatja be magát és Déryt. „Ebben a légkörben súlyos aggályokat kellett két ilyen rossz hírű író társulása. Megoszlott a közvélemény. A dogmatikus érzületűek attól tartottak, hogy vidám regényünk alapján rendíti majd meg a szocialista társadalmat, a revizionisták viszont azt remélték, hogy könyvünk hatására megjavul a parizer minősége, fölszökik a bányák széntermelése, megduplázódik a tehenek tejhozama.”¹³ A „rossz hírű író” meghatározás nem minden alap nélküli, azonban nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy az 1952-es vita után sem Örkény, sem Déry nem szenvedett el komolyabb retorziókat, s ha „ellenzékbe” kerültek is, az legfeljebb 1953 nyaráig, Nagy Imre hatalomra jutásáig tartott. Ennek ellenére igaz, hogy 1952-es nyilvános megaláztatásuk után más szemmel tekintettek rájuk, mint korábban, de a NÉGYKEZES REGÉNY-ben hangoztatott kvázi ellenzékiségük is túlzó, hisz a mű írásakor épp az általuk támogatott reformkommunista vezetőség irányította az országot.

Az ELŐZMÉNYEK című fejezet legbeszédesebb mozzanata egy ugyancsak ismert név fölmerülése: Lukács György. Örkény 1978-as visszaemlékezéséből kiderül, hogy vidám regényük megírásához az ideális körülményeket Lukács biztosította, amikor „följárlotta minden kényelemmel ellátott Balaton-parti nyaralóját”. Az ötvenes évek elején Lukács szintén meghurcolt, nem kívánatos személynek számított a felsőbb körökben, az 1949–51-es Lukács-vita után egy időre száműzték a kultúráirányításból. A Lukács-vita, mint az első kultúrpolitikai polémia, nagyban befolyásolta az utána következő évek irodalmi közbeszédét. Rainer M. János Az ÍRÓ HELYE című kötete is nagy jelentőséget tulajdonít a Lukács György körül kialakult nézeteltérésnek: „A Lukács-vita fontosságát az adja meg, hogy – az első lévén – kialakította, tisztázta az 1956-ig tartó korszak egyik sajátos jelenségének, az irodalmi vitának nyelvvezetét, fórumait, kijelölte az ún. »irodalmi front« szervezeti és szűkebb értelemben vett ideológiai kereteit.”¹⁴

Bár az MDP hatalomátvétele már 1948-ban megtörtént, a szellemi élet átalakítása némi késéssel indult meg. Ennek az átalakításnak Lukács György az egyik legfőbb zászlóvivője volt egészen addig, amíg egy évvel később maga is áldozatul nem esett

a kultúrpolitika balra tolódásának: a kultúráirányítás elmarasztalta Lukácsot téves nézetei miatt. Az egyik „vádpon” szerint Lukács konzerválta a nagyrealizmust, azaz túlbecsülte a realista irodalom nyugati nagyjait.¹⁵ A másik „vádpon” Lukács egy másik írására, a József Attila költészetéről szóló PÁRTKÖLTÉSZET-re vonatkozóan exponálódott: ebben az előadásában Lukács úgy fogalmazott, hogy „*a pártköltő sohasem vezér vagy sorkatona, hanem mindig partizán*”,¹⁶ vagyis nem irányítható felsőbb hatalom által, hanem magától, mintegy belső indíttatásra kell pártos műveit megalkotnia. A Lukács-vita mozgatója valójában nem irodalomelméleti ellentét, hanem egy tisztán hatalmi-politikai harc következménye. A vita után Lukács félreállt, a kulturális élet irányítását ezzel teljes egészében Révai József köre tartotta kézben.

A Lukács-vita több szempontból is az ötvenes évek egyik legmeghatározóbb irodalmi eseményének számít: egyrészt „*kialakította az irodalmi élet mint politikai jelenség strukturáját és kereteit*”,¹⁷ másrészt ekkor fektették le a szocialista realista irodalom alapjait, ekkorra datálható a pártos művészet kereteinek meghatározása. Örkény és Déry NÉGYKEZES REGÉNY-e az ekkor meghatározott irodalmi eszménykép paródiáját igyekszik lefesteni.¹⁸

2

A NÉGYKEZES REGÉNY-ben elkülönülnek egymástól a Déry és Örkény által közösen írt részek és a csak Örkény tollából származó későbbi narratív fejezetek. Mivel nem homogén szövegről van szó, fontos külön kezelni az 1954-es regényconkot és a jegyzetekkel ellátott, kibővített „Örkény-kisregényt”, az 1978-as EGY NÉGYKEZES REGÉNY TANULSÁGOS TÖRTÉNETÉ-t. Igaz, hogy a valódi négykezes regénykezdemény az Örkény által kiadott változat gerincét képezi, mégis különböző regiszterekben szólal meg a kétféle szöveg, hisz a végső változat megszületéséig huszonnégy év telt el.

Felmerül a kérdés, hogy ezek a regiszterek valóban ilyen egyszerűen elkülöníthetők-e egymástól. A regényben sehol nem találunk hivatalos forrásmegjelölést, vagyis az egyes közbevetések jóformán bármikor keletkezhetnek, a szerző(k) pedig nem ad(nak) megbízható támpontot a szöveg részeinek keletkezési körülményeiről.

Érdekes ellentmondásra találhatunk a regény első fejezetében: eszerint a mű hősei 1954 nyarán indulnak nyaralásukra, nem pedig 1952-ben, ahogy azt Örkény a bevezetőben leszögezte.¹⁹ Lehet, hogy nyomtatási hibáról, esetleg írói-szerkesztői tévedésről van szó? Örkény elmondása szerint valóban két közös nyaralásuk volt Déryvel, az egyik 1952-ben, a másik 1954-ben. A HÁROM NAP... viszont egyértelműen az előbbiről kellene, hogy szóljon, hisz a későbbi, 1954-es nyaraláson írták meg a történet meglévő fejezeteit. Ehhez képest a két nyaralás furcsa összefonódását tapasztalhatjuk a regény olvastán: 1952 nyarán még nem robbant ki sem a FELELET-, sem a LILA TINTA-vita, mégis ezekre utal a két író pesszimiztikus jellemábrázolása (l. később). Az 1952-es nyaralás emlékét látszólag megváltoztatják a később tapasztaltak, s az 1952 után elszünetelt sérelmek rávetülnek az eredetileg szép emlékekre.

A fenti ellentmondást a Déry-levelezés tanúsága oldja fel: ezek alapján világosan látszik, hogy Örkény és Déry valójában csak 1954-ben nyaraltak közösen, először Szigligeten, majd onnan utaztak át Ábrahámhegyre. Augusztus 31. és szeptember 10. között az Aranykagyló völgyében időztek, majd szeptember 11-én a Lukács-villába áttelepedve folytatták közös regényük írását.²⁰ 1952-es közös nyaralásról tehát szó sincs, az írópáros poétikai megfontolásból dátumozta át a történetet két évvel ko-

rábbra: ezzel a megoldással igyekeztek életközelibb képet festeni a Rákosi-rendszerről, nem mellékesen pedig magukat is piederasztálra emelték volna, hisz ez a kis csúsztatás azt sugallná, hogy a szerzők nemhogy 1954-ben, de már 1952-ben is feleselni mertek a fennálló hatalommal. A két év távlatából azonban megfeleltek arról az apróságról, hogy az általuk meghatározott időpontban az oly sokat emlegetett irodalmi polémiák még meg sem kezdődtek.

A mű filológiai feltárását a HÁROM NAP AZ ARANYKAGYLÓBAN, valamint a NÉGYKEZES REGÉNY eredeti kéziratának vizsgálata tette lehetővé. A Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratárában, Gyurkó László hagyatékában megtalálható a HÁROM NAP AZ ARANYKAGYLÓBAN Ábrahámhegyen legépel szövege. Valószínűsíthető, hogy ez az eredeti kézirat, mivel a szöveget már-már az olvashatatlanságig bonyolítják a szerzők tintás javításai. A legtöbb helyen Déry javított bele a szövegbe, a tintás javítások nagy részénél az ő kézírása ismerhető fel. Ez könnyen elképzelhető, hisz a regényben közölt visszaemlékezések szerint a gépelést Örkény végezte, a legépelte oldalak ezután Déry kezébe kerültek, majd közösen vitatták meg a problémás részeket.

Az eredeti kézirat mellett a Gyurkó-hagyatékból került elő az Örkény által kibővített kisregény, a NÉGYKEZES REGÉNY 1978-as kézírata is. Örkény azt állítja a mű bevezetőjében, hogy az eredeti kézíraton nem változtatott egy szót sem, s ez többé-kevésbé igaz is: néhány részlettől eltekintve valóban az ábrahámhegyi kézirat letisztázott változatát teszi közzé. Csakugyan szigorúan ragaszkodott a filológiai pontossághoz: minden esetben figyelembe vette a tintás javításokat, s ezeket tekintette véglegesnek. Ha a kézzel írott javítást nem tudta elolvasni, kipontozta a helyét a végleges változatban is.²¹

Szembetűnő azonban, hogy az 1978-as kézirat szövege mégsem egyezik meg a kötetekben, illetve a *Kortársban* közölt szöveggel. Az eltérések elsősorban Örkény közbevetéseinél keresendők: a PIM-ben talált kézirat nagyjából a regény közepéig nem tartalmazza azokat az Örkény-visszaemlékezéseket, melyek a kiadott változatban benne vannak. A kiadott kisregény összesen tizenkét ilyen közbevetést foglal magában (a bevezetést és a befejezést nem számítva), Örkény kéziratában azonban csak négy található ezek közül, ráadásul szövegszerűen ezek is eltérnek a kiadott változat vonatkozó részeitől. Érdekes módon éppen azok a töredékek nincsenek még benne a kéziratban, melyek a kultúrpolitikával szembeni élcelődésként tarthatók számon: a végül megjelent kisregény sokkal ironikusabb hangvételű ezeknek a kis megszakításoknak köszönhetően. (Például: „Úgy véled, hogy ezzel eleget tettünk a forradalmi romantika követelményeinek? – Eleget tettünk. – Lehet – bólintott Déry. – De talán nem ártana, ha egy füst alatt egy kis önkritikát is gyakorolnánk.”)²²

Örkény kézírata és a végső változat tehát jó néhány ponton eltér egymástól, így fölmerül a kérdés, hogy mikor és minek vagy kinek a hatására eszközölt ennyi változtatást a szövegben. A kéziratok mellett talált levelek arról tanúskodnak, hogy Örkény 1978 első napjaiban fejezte be a NÉGYKEZES REGÉNY „első változatát”. Az első levél 1978. január 2-i keltezésű, címzettje Aczél György:

Kedves Gyuri!

Mellékelem, amit Tiborral írott közös regényünk romjaiból összeeskábáltam. Az ő elvesztését máig sem hevertem ki, de legalább megpróbáltam egy kicsit kiüríteni magamból. Nem tudom, mint írás mennyit ér – én most egy kicsit könnyebben lélegzem tőle.

Szeretném a Kortársnak benyújtani. Ha elolvastad, és nincs ez ellen kifogásod, akkor kérek, juttasd vissza hozzám a kéziratot.

Zsuzsa kezét csókolja, téged a régi barátsággal ölel

Örkény István

Örkény tehát maga sincs meggyőződve kéziratának minőségéről, állítása szerint kvázi terápiás céllal vette elő és dolgozta át „közös regényük romjait”. Aczél valószínűleg nem olvasta el azonnal Örkény szövegét, hanem eljuttatta Kardos Györgyhöz, a Magvető Kiadó igazgatójához. Ahogy azt a másik, a kézirat mellett talált levél bizonyítja, Kardos többé-kevésbé meg volt elégedve a kisregény színvonalával. A levél 1978. február 6-án kelt:

Tisztelt Aczél Elvtárs!

Elovvastam Örkény István kéziratát – helyenként még szórakoztatott is – nyugodt lelkiismerettel állíthatom, egyetlen mondat vagy gondolat nincs benne, mely publikálhatóságát kérdőjelezhetné.

Más kérdés, hogy nem fogjuk Örkény jelentős művei között számon tartani, de meggyőződésem szerint ilyen kaliberű író melléktermékeit is ki kell adni.

Örkény a Kortársnak akarja küldeni a kéziratot, ez rendben is van. Esetleg megemlíthetné neki, hogy új sorozatunkban – a most induló Rakéta Regénytárban – szívesen kiadnánk könyv formájában is. Ez a sorozat ilyen kis terjedelmű művekre specializálódik (Pl. Lengyel József posztumusz műve, Gyurkó László Halálkanyar c. írása).

Elvtársi üdvözléssel

Kardos György

Az utóbbi levél több szempontból is tanulságos: egyrészt érdekes adalék a hetvenes évek kultúrpolitikai viszonyainak megismeréséhez (Örkény baráti kapcsolata Aczél Györggyel; az írói „kalibert” a szöveg minősége fölé helyező kiadáspolitika stb.), számunkra azonban fontosabb a levél ama tanulsága, miszerint bár 1978 februárjában már kiadásra javasolták a szöveget, az 1978. májusi megjelenésig mégis számos változtatást hajtottak végre rajta. Egyszerűbb dolgunk lenne, ha az eltérések mindössze a fogalmazásmódban volnának tetten érhetők, hisz ebben az esetben a szerkesztő számlájára írhatnánk a szövegváltozatok közötti különbségeket. A kiadott változat azonban struktúráját tekintve is különbözik Örkény eredeti elképzelésétől: Örkény valóban a HÁROM NAP AZ ARANYKAGYLÓBAN-t szerette volna közölni, Déryvel együtt írt szövegüket pedig csak a legszükségesebb helyeken szakította meg egy-egy visszaemlékezéssel, jegyzettel. A végső verzió azonban nem ennyire könyörületes a közös regénykezdeménnyel. A gyakori közbeszólások töredezetté teszik a HÁROM NAP... szövegét, ezzel lehetőséget teremtve az alapszöveg önironikus szemlélésére és a kultúrpolitikát kritizáló részletek erőteljesebb hangsúlyozására.

Az olvasó dezorientációja a regény alapvető szervezőelve, a leginkább elbizonytalanító tényező a narrátor hitelességének kérdése. Az eredeti kézirat(ka)t nem ismerő olvasó nem tudhatja, hogy az egyes fejezetek mikor, hol és ki(k)nek a jóvoltából keletkeztek. Ehhez a bizonytalansághoz nagyban hozzájárul a bevezetőben elmondott kis történet,

amely a regény kalandos útját ismerteti: „*Társszerzőségünk bűnjelei, a piszkozat meg a három legépelt példány – mintha ők is szügyellnék létezésüket – nyomtalanul eltűntek. Az egyikre csak most talált rá, férje hagyatékában, egy gardrób szekrény alján Déry Tiborné.*”²³ A kézirat hosszú ideig tartó lappangásának, majd hirtelen megkerülésének történetében önkéntelenül a megtalált kézirat több ezer éves toposzára ismerhetünk, ami az ókori görögöktől kezdve a teljes európai irodalom történetén végighúzódik. A NÉGYKEZES REGÉNY keletkezésének kalandos története tehát azonnal felébreszti a gyanút az olvasóban: valóban így történt mindez, vagy pedig írói fogással állunk szemben? A megtalált kézirat anekdotája mindenképpen gyanús, de tulajdonképpen igaz is lehet; az olvasónak nem marad választása, elbizonytalanodva lapoz tovább a következő fejezetre.

A következő fejezet, a fentebb már említett AZ ELŐZMÉNYEK azonban ahelyett, hogy a történet elbeszélésebe fogna, mintegy újabb bevezetőként szolgál. A szerző anekdotikus keretek között ugyan, de újra ugyanazt mondja el, amit az előző fejezetben már sokkal tömörebben összefoglalt, vagyis újra a regény keletkezési körülményeiről számol be. Ismét feleleveníti a regény megírását kiváltó okokat, ezúttal humoros párbeszéd formájában. Szembetűnő tehát, hogy maga a regény, a HÁROM NAP AZ ARANYKAGYLÓBAN közlése egyszerűen *nem akar elkezdődni*. Örkeny humoros, anekdotikus történetek sorjázásával egyre csak halogatja a valódi történet indítását, úgy is tűnhet, mintha magyarázkodna rosszul sikerült szövegük félbehagyása miatt.

A két fejezeten át tartó bevezetés után végre valóban elkezdődik a regény: nagybetűvel szedve olvashatjuk a címet (HÁROM NAP AZ ARANYKAGYLÓBAN – VIDÁM REGÉNY) és a szerzők nevét (N. N. és X. Y.), ezek után pedig egy újabb előszóba ütközünk, melyben bemutatkoznak a regény elbeszélői.

A szerzők bemutatkozása újabb ironikus elbizonytalanító mozzanat: álnevek mögé bújnak, vagyis hangsúlyozzák, hogy a történet elbeszélői *nem* Örkeny István és Déry Tibor, hanem két, az irodalomban járatlan, „amatőr” író, N. N. és X. Y. Az elbeszélők már az első sorokban exkuzálják magukat: „*Amidőn elkezdjük e történetet, előljáróban bocsánatot kérünk az írás nemes művészetében való járatlanságunkért. Ugyanezért neveinket el is hallgattuk, egyébként is azok oly ismeretlenek a mélyen tisztelt olvasó előtt, hogy a kiadó biztatása ellenére is resteltük kiírni őket, tetejében pedig olyan csúnya hangzása mind a kettő, hogy semmi örömet nem szerzett volna a mélyen tisztelt olvasónak.*”²⁴

Örkeny és Déry tehát elhatárolják magukat a HÁROM NAP... narrátoraitól, ezzel mintegy objektív narrátori szempontot vezetve be a szövegbe. Mivel azonban a regény főhősei saját maguk, az objektív nézőpont szándékosan megkérdőjeleződik: „*Hőseink két, ország-szerte ismert magyar író, mestereink és mintaképeink, akiket az egész élő honi irodalom tisztelete és szeretete vesz körül. Mi magunk is a Műzsák e halhatatlan kegyeltjeinek járó alázattal véghezvük munkánkat, és reméljük, hogy az olvasó szintén kivészi részét ebből az érzelemből.*”²⁵ Mivel a szerzők célja szerint az olvasó tudatában van annak, hogy N. N. és X. Y. valójában megegyezik Déryvel és Örkennyel, az olvasó még inkább bizalmát veszti a szöveggel kapcsolatban, hisz a valós szerzők és a fiktív szerzők összefonódnak egymással, a befogadónak mégis végig fenn kéne tartania magában a distinkció látszatát. Ez a kétértelműség adja a regény alapvetően humoros, ironikus hangvételét, hisz mindvégig tudatában vagyunk annak, hogy a regény szerzői Örkeny István és Déry Tibor, mégis magunkra kellene erőltetnünk annak látszatát, hogy Örkenyék nem a mű szerzői, hanem a főhősei.

A HÁROM NAP AZ ARANYKAGYLÓBAN szövege önmagában is igencsak heterogén, Örkeny közbevetései és a különböző vendégszövegek beillesztése nélkül is elmondható róla,

hogy több műfaj paródiáját kapcsolja össze, görbe tükröt állítva ezzel a korszak majd minden irodalmi sablonja elé. Az első fejezet száraz, szaggatott tájleírással indít, melyben az Aranykagyló völgyéről tudhatunk meg néhány információt. A tájleírás azonban egy bekezdés után hirtelen megszakad, és az elbeszélés a magyar közállapotok ironikus ábrázolására tér át. Megjelennek a regény főszereplői, Örkény és Déry, s egy-egy rövid anekdota említésével máris a kultúrpolitika „szögletességén” ironizálnak: *„Örkény István író egy alkalommal fölvetta a telefonkagylót, és egy negyedóraig hiába várt a közismert búgó hangra. Ugyanaznap Déry Tibor író egy piros zománcos lábasához fedőt keresett, s csak egy zöld színtűt bírt szerezni, noha egész Budát bejárta. A kiadó erről írt regényeiket azzal adta vissza, hogy tudomása szerint ilyesmi az országban nem fordulhat elő, s ha mégis előfordul, nem jellemző közállapotainkra.”*²⁶

Bár Örkény és Déry 1954-ben nem voltak ellenzéki írók, itt mégis a kritikus, rendszerellenes értelmiségi szerepét játsszák egy groteszk, ellentmondásokkal szándékosan tűzdelt jellemábrázolás keretei között. Önmaguk bemutatásával a magyar közállapotokról festenek képet, egyúttal a szocialista realista próza sablonosságából is gúnyt űznek a túlon túl részletes, önellentmondásoktól terhes személyleírásokkal: *„Illó is, hogy megfessük arcképiüket, mivel hosszabb időt fogunk velük tölteni, így érthetjük majd meg, e történeten, mint nagyítóüvegen át nézve, az emberi lélek némely rejtelmét és hazánk közállapotait.”*²⁷ Először Déry pontos jellemábrázolása olvasható, s ahogy az *„a nagykönyvben meg van írva”*, a leírás a külső jegyek bemutatásától halad a belső értékek felsorolásáig. Ezek alapján Déry *„nagyon szép férfi, arca megfelelő világításban, a lelkesedés drága perceiben, ha haját a kellő módon borzolta össze a szél, negyedprofilból egy kissé hasonlít a hajlott korú Goethe arcképéhez, jellemének legsajátosabb vonásai az állhatatosság, a pontosság, a gondosság, a kötelességtudás és az emberszeretet”*.²⁸ Déry bemutatása első pillantásra is ellentétben áll az eddig elhangzottakkal, hisz egy bekezdéssel feljebb épp hanyagságának köszönhetően váratta meg Örkényt, s pontatlansága miatt majdnem lekésték a badacsonyi vonatot. Örkény jellemzése is hasonló: *„Kéjsóvár, bár házias, csapongó, de hű, őszinteségre éppoly hajlamos, mint udvariasságra, mégis ritkán téveszti el a helyes menetirányt ellentmondásainak útvesztőjében.”*²⁹ Itt már nem is tagadják, sőt hangsúlyozzák következtelenségüket: jellemzésparódiáik alátámasztani igyekeznek azt a tanulságot, miszerint nem lehetséges az objektív személyleírás: az emberek ilyenek is, meg olyanok is, nem lehet határozott panelek szerint bemutatni lelkialkatukat.

A második fejezetben a főhősök vonatra szállnak, és elindulnak Badacsony felé. A vonatkocsiban beszélgetésbe elegyednek a többi utassal, a társalgás kaotikus vitába torkollik, ami végül befejezetlen marad. Ez a jelenet egyértelműen visszautal Örkény A BÓNIS CSALÁD című, 1953–54 körül írt regénytöredékére: A BÓNIS CSALÁD egy részlete, mely a Csillagban is megjelent, szintén egy vitáktól hangos vonatút bemutatása.³⁰ Bónis Antal, a főszereplő Sztálinváros felé igyekszik, s a vonat is ismeretséget köt több helyi dolgozóval. Bónis az utazás elején ég a tettvágytól, azonban szembesülnie kell a sztálinvárosi élet ellentmondásosságával: többen panaszkodnak a helyi viszonyokra, keveslik a fizetést, alacsonynak tartják az életszínvonalat. Természetesen jelen vannak az „ellenkező párt” képviselői is, akik Kánaánként beszélnek Dunapenteléről, Bónis mégis elbizonytalanodva lép ki az állomásra az utazás végén.

Lényegében ez történik a NÉGYKEZES REGÉNY főhőseivel is: Örkény és Déry megismerkednek a kocsis utasaival, s bekapcsolódnak a beszélgetésbe. Mintha az elbeszélő magára hagyta volna regénye alakjait, az utasok beszélgetése önkéntelenül is kellemetlen irányba fordul: a hétköznapinak induló beszélgetés pár perc leforgása alatt panaszára-

datba torkollik. A szereplők felemlegetik a magas árakat, az állami vállalatok rossz működését, egy hosszabb, nem is különösebben humoros anekdota pedig egy betörés eseményeiről emlékezik meg. Azonnal meg is szakad a szöveg közlése, és egy rövid közbevetésben Déry és Örkény 1954-es párbeszéde olvasható. „*Gondold csak végig. Itt nem is árvíz van, hanem panaszáradat. Nagy a drágaság. A rézgálic 1%-os oldata hatástalan. A székesfehérvári pályaudvar csúnya, az Utasellátó nem tudja ellátni az utasokat, az üdítő italok büdösek, az árvízújtotta családokhoz nem mentőosztások járnak, hanem betörők. Nem sok ez a jóból?*”³¹ Az eszmecsere végén arra a megállapodásra jutnak, hogy megpróbálják pozitív hőssé formálni a betörőt, és két különböző változatban is bemutatják pálfordulását. Jellemző a NÉGYKEZES REGÉNY-re, hogy ha aggály merül fel a szerzőkben a szöveggel kapcsolatban, soha nem változtatják meg a már megírt sorokat. Ahelyett, hogy átírnák a második fejezet problematikus szakaszait, egy hozzákapcsolt fejezetben próbálják előnyükre fordítani a korábban megírtakat. Ha Örkény közbevetései nem magyaráznák meg ezeknek a „módosító” részeknek a jelenlétét, írói hibának, rossz és fölösleges részeknek tekintenénk őket, hisz sem tartalmilag, sem pragmatikailag nem kapcsolódnak a HÁROM NAP... szövegébe. A nem túl meggyőző „helyesbítő” rész után folytatódik a beszélgetés az utasok között, azonban mintha ismét kikerültek volna a szerzők kontrollja alól, még kínosabb témát kezdenek feszegetni: valaki megemlíti, hogy az országban túl sok a börtön. Egy újabb intermezzo után Örkényék ezt is próbálják kimagyarázni, nem sok sikerrel. A beszélgetés félbeszakad, az utasok elhagyják a vonatot.

Az öncenzúra a kor írói számára alapvető követelmény, erről Örkény egy évvel korábbi, ÍRÁS KÖZBEN című cikke alapján győződhetünk meg. Ebben az írásában Örkény bűnbánóan számol be az általa (és sokan mások által) bevett írói gyakorlatról: „*az írói rostálás munkájába is belevittem a cenzor kezét, egész odáig, hogy emlékeimet, élményeimet, egész írói tartalomomat megrostáltattam és megtizedeltem vele. Humorom elpártolt tőlem, savanyodni kezdtem, mint a káposzta. [...] Talán, ha valami meg nem zavarja fejlődésemet, hamarosan sikerült volna oly szabatosossá és unalmassá válnom, mint a távbeszélő előfizetőinek névsora.*”³² Az itt elemzett öncenzúra felfüggesztése, rövid ideig tartó kihagyása vezet oda a HÁROM NAP...-ban, hogy a szereplők nyíltan hangot mernek adni problémáiknak. A szerzők ezzel érzékeltetik, hogy ha csak egy pillanatra is, megfélemlenek az öncenzúráról, elbeszélésük azonnal elkanyarodik a hivatalos, elfogadott sematikus iránytól. A második fejezet egyik kimondatlan tanulsága, hogy az ötvenes évek optimizmusa látszat csupán. A hallgatás és a gondok elkendőzése ugyanúgy hazugság, mint a rendszer dicsérete, így a HÁROM NAP... szereplőiből előtörő panaszok az őszinteség kvázi önkéntelen megnyilvánulásai.

A NÉGYKEZES REGÉNY heterogenitása a harmadik fejezetben csúcsosodik ki, ahol a HÁROM NAP... szövege két oldal után megszakad. A szerzők egy mondat kellős közepén jutnak el újabb írói krízisükhöz: „*A gőzös már a Badacsony oldalába került, feltűnt a szigligeti félsziget s annak csúcsán a Királynő Szoknyája nevű apró tűzhányó. Déry Tibor megbökte Örkényt, és...*”³³

A félbehagyott mondatot a KÖZJÁTÉK című Örkény-visszaemlékezés követi, ahol meg tudhatjuk, mi okozta az írás felfüggesztését. Ez a szakasz azért is kiemelten fontos, mert Déryről szóló nekrológiaként is olvasható. Örkény a regény félresikerültségét a közte és Déry között lévő különbségekkel magyarázza: abban látja kudarcuk okát, hogy írói érényeket nem tudták összehangolni közös művükben. Az önironikus, gúnyos hangvételt a visszatekintés, a végső és kissé melankolikus számvetés hangulata váltja fel: „*»Az írás: magatartás« – írta volt egyszer Márai Sándor. Más szóval: egyenes gerinc. De ahhoz, hogy ge-*

*rincünk be ne roppanjon, hátunk meg ne hajoljon, az kell, hogy a másik ne csak más legyen, hanem több. Hogy ő mit kapott tőlem, arról sejtelmem sincs. Én tőle: ezt a többletet. Nemcsak barátságot, hanem baráti (tehát ingalmatlan) bírálatot is. Képtelenség fölnézni, mennyit tanultam tőle, mert amit tanulunk, fölszívódik bennünk, oszthatatlan részévé lesz szervezetiünknek. Ami bennem Déry, szétfolyt a sejt plazmámban; neki köszönhetem, de az enyém.”*³⁴ Azonban ez az 1978-as Déry-hommage sem nevezhető minden tekintetben feddhetetlennek: a kortársak emlékei szerint Déry és Örkény viszonya Déry bebörtönzése után egy időre megromlott, s Déry haláláig sem jött teljesen rendbe. A NÉGYKEZES REGÉNY kiadása így akár a megromlott barátság posztumusz helyreállításának gesztusaként is értelmezhető.

A harmadik fejezetet nem ismerjük teljes terjedelmében, mert a történet itt kétféle ágazott: a cselekményt Örkény írta tovább, Dérynek viszont kedve támadt egy platonikus párbeszéd beiktatására. A két változat közül csak az utóbbi maradt fenn, ez egy későbbi Déry-kötetben meg is jelent.³⁵ Az 1954-es kéziratot vizsgálva azonban fény derül egy újabb apró csúsztatásra.

Örkény azt állítja a regényben, hogy a kézirat a 21. oldalon megszakad, és csak a 27.-en folytatódik tovább. Az 1954-es kéziratból valóban hiányzik öt oldal, de ahelyett, hogy ott folytatná a kézirat közlését, ahol megszakadt, Örkény további két oldalt kihagy: a platonikus párbeszéd után következő szakasz valójában a kézirat 29. oldalán kezdődik, tehát a kézirat 27. és 28. oldalának szövege szándékosan elsikkadt a végső változatban. Ezen a bizonyos két oldalon egy újabb anekdotikus betét olvasható, melyben a hajón utazó Déry és Örkény beszélget egy idős úrral. Ez a szövegrész már az 1978-as kéziratban sem található meg, nem véletlenül: az írók és az öregúr társalgása rendkívül vontatott és nem is igazán szellemes, nem csoda hát, hogy Örkény a létezését is el akarta titkolni az utókor elől.

A negyedik és ötödik fejezet az eddigieknél is kaotikusabb: egyre több stílusréteg keveredik, a történetről pedig végképp kiderül, hogy valójában nem tart sehova. Egyre gyakrabban ütközünk Örkény jegyzeteibe, melyek az írók fokozatosan szaporodó kétélyeinek adnak hangot. Az olvasóban érik a felismerés, miszerint egy rossz regényt tart a kezében. Örkény és Déry szemlátomást motivációjukat veszítették közös művükkel kapcsolatban, így az eleinte gondosan megkonstruált regényszerkezet az utolsó fejezetre menthetetlenül összeomlik.

A negyedik fejezet ismét unalmas anekdotázással indul: Déry unokaöccse, Német Ferenc, vagyis az Óriás Csecsemő³⁶ gyerekes és nem is különösebben humoros viccelődésével telnek a fejezet első oldalai. Az 1954-es kéziratban az Óriás Csecsemő még nem a meglehetősen semmitmondó Német Ferenc, hanem a kissé mesterkéltnak tűnő Szerelemfi Ágost (ál)néven jelenik meg (a név talán utalhat Déry jó barátja, Makk Károly ugyanebben az időben Szigligeten forgatott filmjére, a LILJOMFI-ra.), Déry azonban már a legépelést követően tintával átjavitja a szereplő nevét, a későbbi, 1978-as változatban már csak a Német Ferenc név olvasható.

Egyre több az elvarratlan szál a történet előrehaladtával: az Óriás Csecsemő a két író teljes titoktartását kéri egy bizonyos ügyben, ez az ügy azonban később már nem fog előkerülni, Déry unokaöccse sem bukkan fel többé. A főszereplők beköltöznek bérelt szobájukba, ahol megismerkednek Rozi nénivel, akinek jelleme a korábban is alkalmazott elvek szerint egy kicsit ilyen, egy kicsit olyan: egyszerre melankolikus és indokolatlanul életvidám. Az öregasszony az átlagember megtstesítője, aki a rossz életkörülmények és egyéni tragédiák ellenére sem veszíti el az életkedvét; ugyanakkor nem látja

tisztán saját helyzetét, fogalma sincs az őt körülvevő világ, a szocialista rendszer működéséről.

A negyedik fejezetben mellesleg olvasható egy hosszabb szakasz a Balaton keletkezéséről, ennek a résznek szemlátomást semmi keresnivalója a szövegben: Örkény és Déry minden átmenet nélkül, hirtelen kezdenek bele Szigliget és környéke természetrajzi leírásába:

„Déry leült a pamlagra. és pipára gyújtott.

– Sajnos, semmit nem tudok Szigligetről. Te mit tudsz?

– Semmit – mondta Örkény, majd így folytatta: – Már évmilliókkal ezelőtt, a miocén korszakban is hatalmas víztükrök csillogott a mai Balaton helyén. Ebben az időben hazánk egész területét még tenger borította. E töméntelen nagy víz újabb évmilliók alatt elvesztette összefüggését az óceánnal, fokozatosan beltengerré alakult.”³⁷

A hirtelen regiszterváltás megmosolyogtatja az olvasót, hisz meglehetősen abszurdnak tűnik a szituáció, amint két jeles írónk pipázgatás közben a földtörténeti korszakok megmaradt nyomairól társalog. A Balaton keletkezéséről, földrajzi adottságairól szóló szakaszok valószínűleg Lipták Gábor akkor még kiadatlan útikönyve alapján íródtak.³⁸ Lipták művét az 1954-es kézirat elején említik a szerzők, ez a hivatkozás azonban nem jelent meg a végső változatban. Bár konkrét átvétel nem található a NÉGYKEZES REGÉNY-ben, az itt felsorolt adatok és elrendezésük sorrendje arról tanúskodik, hogy Örkényék Lipták könyvéből „meríthettek ihletet” az unalmas szakszöveget imitáló részek megírásához.

Érdemes megemlíteni az ötödik fejezetet, s talán az egész regény leghumorosabb jelenetét, ami eredetileg egy újabb zsáner, az ismeretterjesztő pártelőadás stílusát illeszteni a regénybe. Főszereplőinket felkérlik egy előadás megtartására, ahol a Balatonról szóló legszebb verseket kell elszavalniuk. A költemények valóban el is hangzanak, az eset érdekessége viszont nem magában az előadásban, hanem annak lejegyzésében rejlik. Örkény így emlékszik vissza egy rövid lábjegyzetben: „Regényünk folytatásában jó néhány költőnk verseiből idéztünk. A Lukács-villában azonban sem antológiák, sem verseskönyvek nem álltak rendelkezésünkre. Így aztán, ahol egy adatra vagy idézetre nem emlékeztünk, annak egyszerűen kipontoztuk a helyét. E hiányokat nem pótolom. Úgy vélem, két jó nevű íróra nemcsak az jellemző, ami eszükbe jut, hanem az is, ami nem.”³⁹ Ez természetesen szintén csúsztatás, hisz az 1954-es kéziratban jól látható, hogy szándékosan hagyták üresen az említett szöveghelyeket, sőt néhol még instrukciókat is adtak maguknak a fejezet töredékesítéséhez. (Az 1954-es kéziratban még olvashatók olyan zárójeles megjegyzések, mint például: „Itt most két száraz adat következik.”)

A következőkben igen töredékes szöveg olvasható, melynek tanúsága szerint Örkény és Déry, bár igen sok költőtől idéznének, valójában nagyon kevés adatot tudnak saját kútforrásból előhozni, jóformán az összes adat és idézet ki van pontozva. Egy példa: „Csokonai Vitéz Mihály. Művei: Dorottyia, valamint a csodálatos nemkülönben Hazánk egyik jelentős költője ő.”⁴⁰ Ennél a résznél szintén jó hasznát vették Lipták Gábor útikönyvének, melynek A BALATON IRODALMA ÉS MŰVÉSZETE című fejezete alapján válogatták ki a regényben idézett költőket.⁴¹ Lipták nem közli a konkrét verseket, azonban pontosan ugyanazokat az alkotókat említi, mint Örkényék pártelőadása: Pálóczi Horváth Ádámot, Baróti Szabó Dávidot, Csokonait, Kisfaludy Sándort, Berzsenyit, Kosztolányit, József Attilát stb. Az egyik citátum előtt szövegszerűen is idéznek a Lipták-könyv irodalmi fejezetéből: „»Kisfaludy Sándort nemcsak költészete – írja róla Lipták Gábor egyik tanulmá-

nyában –, *de élete is szorosan a Balatonhoz kapcsolja. Sümegegen gazdálkodik, Füreden nyaral, Badacsonyan szüretel. 1795 szüretén ismerkedik meg nagy szerelmével, majdani feleségével, Szegedy Rózsával.*» (Kiemelés tőlem – R. G.)⁴² Az idézett szerzőket tehát Liptáktól „vették át”, költeményeiket pedig valamilyen antológiából másolták be a NÉGYKEZES REGÉNY-be, vagyis Örkény akkor is játszott, amikor azt állította, hogy semmilyen segítséget nem vettek igénybe a fejezet összeállításához.

Az utolsó fejezetben végre felszínre törnek az eddig palástolt problémák, elérkezik a szöveg végzetes pillanata: megjelenik a párttitkár. Ismerve a két író korábbi, nagy vihart kavart alkotásait, már a párttitkár szóba hozatala is ironikus mozzanatként értékelendő. AZ ALKOTÁS ÖRÖMEI című alfejezetben Örkény és Déry visszaemlékeznek korábbi tapasztalataikra, utalva a FELELET-re és a LILA TINTÁ-ra, s részletesen megtárgyalják a párttitkár felléptetésének mikéntjét. Visszaemlékezésében Örkény igyekszik érzékeltetni, hogy ő is, Déry is humorosan közelítették a problémához, s kissé félvállról, fölényesen kezelték.

Valójában azonban sem az 1954-es, sem az 1978-as kéziratban nem esik szó párttitkár-ról: mind a két kézirat a „*helyi tanács embereként*” említi a szereplőt. Vagyis Örkény és Déry 1954-ben nem mertek olyan nyíltan feleselni a kultúrpolitikával, ahogy az a kiadott szöveg alapján feltételezhető lenne: igaz, hogy a „*helyi tanács embere*” megnevezés is beszédes, de a „párttitkár” szó használatát tabunak tekintették még 1954-ben is. Sőt, Örkény még 1978-ban sem változtatta meg a szereplő megnevezését, tehát a helyi tanács embere valamikor a kézirat 1978. januári leadása és májusi megjelenése között „váltzott” párttitkárrá. Ezzel persze Örkény ellentmond a bevezetőben hangsúlyozott irányelvének, miszerint egy szót sem változtatott a kézirat szövegén, mindazonáltal sokkal szellemesebb zárlata ez a HÁROM NAP AZ ARANYKAGYLÓBAN-nak, mintha az eredeti változatot közölte volna. A majdnem üres teremben, ahol Örkény és Déry előadást tartanak a Balaton megverselőiről, a párttitkár elalszik, majd az előadás végeztével kiset az épületből. Ez a regény utolsó mozzanata, a HÁROM NAP AZ ARANYKAGYLÓBAN ezen a ponton ér véget. Az utolsó szakasz, az Örkény tollából származó A DRÁMAI FORDULAT a közös alkotás írásának abbahagyását ismerteti. Bár jó ideig maguknak sem merik bevallani, ötvenhárom legépelt oldal után kénytelenek szembesülni a ténnyel: nagyszabású vállalkozásuk megbukott. A baljós jelek, melyek a regény elejétől kezdve gyülekeztek, az ötödik fejezet végére realizálódnak, a párttitkár alakjának újólagos elhibázása pedig megpecsételi a kézirat sorsát. A regény abbahagyását két valós szereplő, Réz Pál és Vajda Miklós, a Szépirodalmi Kiadó kiadói legitimálják.

Réz Pál a Szépirodalmi Kiadó küldöttként jelenik meg, aki a készülő kisregényért előleget szállít Örkényéknek, s mellékesen beletekint a már elkészült oldalakba: „*Másnap meg is jött a pénz (valamivel kevesebb a vártnál), de azt nem a posta, hanem egy lektor kézbesítette, kedves barátunk, Réz Pál, aki úgy melleleg és csak kutyafuttában bele is böngészett a piszkozatunkba. Vajon miért?*”⁴³ Réz akkor lép színre a regényben, amikor felmerülnek az első kételyek a HÁROM NAP AZ ARANYKAGYLÓBAN életképességével kapcsolatban, bár az írók ekkor még egymás számára sem tesznek említést aggályaikról. Réz megjelenése a bizonytalanság első kézzelfogható jele mind Örkényék, mind a kiadó részéről: a fiatal lektor bizalmatlansága még inkább megpecsételi a regény sorsát, pedig ekkor még csak az első oldalaknál jártak. Réz a regény legvégén jelenik meg másodszer, ekkor már Vajda Miklóssal együtt. (Az 1978-as kéziratban Örkény még Abody Béláról is említést tesz, a kiadott szövegben azonban már nem szerepel a harmadik lektor neve. Talán azért, mert

álnéven egyszer már feltűnt a HÁROM NAP...-ban, és Örkény nem akarta két név alatt szerepeltetni ugyanazt a személyt?) Örkényék kifejezett kívánságára leutaztak Ábrahámhegyre, hogy mondják ki végső ítéletüket a regényről.

A ma is élő lektorok szóbeli visszaemlékezései, más kortársak memoárjai és Déry levelezése alapján hozzáférhetőlegesen rekonstruálható, hogyan is teltek szerzőink napjai a Balaton partján 1954 kora őszén, s hogy valójában mivel is magyarázható közös regénykísérletük kudarca.

4

A regényben foglaltak szerint az írók 1952 júliusában utaztak először Szigligetre, ami nyilvánvalóan nem felel meg a valóságnak. A szövegben olyan utalások, kijelentések hangzanak el, melyekről 1952-ben nem lehetett tudomásuk, mivel még meg sem történtek. Ilyen például az őket érintő irodalmi viták emlegetése, de akár az Óriás Csecsemő, Abody Béla szerepeltetése is árulkodó lehet, hiszen Déry csak a FELELET-vita után, 1952 végén, 1953 elején ismerkedett meg az akkor még egyetemista Abodyval. A HÁROM NAP...-ban emlegetett két nyaralás közül egészen biztosan csak az utóbbi, az 1954-es valósult meg: mindössze arról van szó, hogy a nyaralás első hetét, melyet Szigligeten töltöttek, közös regényükben a távolabbi múltba helyezték.

Annak ellenére, hogy Örkényék két évet visszalapoztak a naptárban, elbeszélésük nem kizárólag fikciós elemekből épül fel: az utazás körülményeinek leírása valószínűleg igaz, még ha Abody Béla megkérdőjelezi is ezt EMLÉKEZTEM PÁLYÁJA című kötetében.⁴⁴ Abody szerint mindannyian együtt indultak el Ábrahámhegyre, vagyis már a vonaton együtt volt a két író, a két asszony és a három lektor. Már majdnem beléptek a Lukácsvilla kapuján, amikor Déry javaslatára leültek a kertben felállított asztalhoz, s éjszakába nyúló kártyacsatába kezdtek. Déry kártyaszenvédélyét ismerve a történet akár igaz is lehet, azonban az összes forrás ellentmond annak az állításnak, miszerint Örkényék többedmagukkal utaztak le a Balaton partjára; arról nem is beszélve, hogy először nem is a Lukács-villába, hanem Szigligetre utaztak az írók, tehát Abody története írói fikciónak tekinthető.

Réz Pál és Vajda Miklós is úgy emlékeznek, hogy az írók egyedül tartózkodtak Szigligeten, a családtagok és a lektorok pedig csak később, Ábrahámhegyen csatlakoztak a társasághoz. Ezt alátámasztja egy szeptember 3-án Szigligeten kelt távirat, melyben Déry Kunsági Máriát invitálja szigligeti szálláshelyükre:

Hajójárat szünetel, Tördemicen szekér vár, okvetlen gyere, tündéri sürgönyválaszt Némethné Szigliget Belsőhegy

*Tibor*⁴⁵

Déry és Kunsági Mária ekkor még nem voltak házasok, kapcsolatuk épp kibontakozóban volt, így Böbe leutazását igyekeztek titokban tartani. Makk Károly visszaemlékezései szerint azért sikerült félre a NÉGYKEZES REGÉNY, mert Déry az írásnál jobban koncentrált a pásztorórákra: „az örkényi pletyka szerint Tibor valahányszor a tettek mezejére lépett, elénekelt a Szózatot, s ő – Örkény – azt mondta, naponta néha többször is hallotta a fohászt”.⁴⁶ Böbe tehát egy ideig Ábrahámhegyen tartózkodott, azonban Déryéknél hamarabb, szeptember 19-én hazautazott Budapestre.

Szerzőink szeptember 11-én költöztek át a Lukács-villába (ide már Örkény felesége, Nagy Angéla és gyerekeik is velük tartottak), ahol folytatták a Szigligeten megkezdett közös munkát. Am itt már nem dolgoztak olyan vehemenciával, mint az előző napokban: ahogy azt a regényben is olvashatjuk, táviratilag a villába hívták Réz Pált és Vajda Miklóst, a hivatalos verzió szerint azért, hogy áttanulmányozzák a regény elkészült oldalait. Vajda azonban azt állítja egy közelmúltbeli írásában, hogy ez csak ürügyet jelentett arra, hogy kiváló íróink összekössék a kellemeset a hasznossal: „*A távirat úgy szólt, hogy azonnal gyertek aabrahamhegyre suergoes irodalmi konzultacio celjaabol, és aláírva a két író vezetékneve szerepelt. Nem volt kétséges, hogy nem a vidám és közös kisregény újszerű ideológiai és műfaji problémáiról akarnak konzultálni velünk. Abody és Réz az idősebbik író gyakori kártyapartnerem volt; én szerencsémre kevésbé vonzódtam a hazardjátékokhoz. [...] Ledobtuk csomagjainkat, és a tornácra azonnal megalakult a parti.*”⁴⁷

A két lektor visszaemlékezéseiből kiderül, hogy az írókon, Örkény családján, Böbén és rajtuk kívül több ismert író és művész is a Balaton közelében tartózkodott ezen a bizonyos 1954-es nyáron: találkoztak Vas Istvánnal és feleségével, Szántó Piroskával, továbbá tartották a kapcsolatot Tatay Sándorral is, aki ezekben az években a badacsonyi Rodostó turistaház gondnoka volt. Szántó Piroška memoárjának tanúsága szerint Déry, Örkény, Vajda, Réz, Tatay és mások látogatást tettek Vasék nyaralójában a négykezes regénykísérlet írásának napjaiban, de már ekkor meglehetősen szkepszissel viseltettek a készülő művel kapcsolatban: „*Pali [ti. Réz Pál], ez az enfant terrible, most sem tagadja meg magát: – Ez a két örült meg valami hülyeséget ír közösen a Lukács-villában, odalent. Két Ivoan Kozirev. De abbahagyjátok, igaz, Tibor? Úgyse teszitek vele jóvá sem Köpe Bálintot, sem a Házastársakat, nem, Vas Pista?*”⁴⁸ Szántó Piroška írása finoman utal a HÁROM NAP... félbeszakításának egy másik magánéleti természetű okára is, melyet Vajda Miklós fent említett írásában bővebben is kifejt.⁴⁹

A Lukács-villában eltöltött hetek tehát inkább a pihenés, szórakozás jegyében teltek, a közös munka megfeneklett. Erre utal Déry szeptember 26-án édesanyjának írt levele is:

Drága Mamus!

valószínűleg csütörtökön már odahaza leszek, vagyis még aznap látsz vagy pénteken.

Remekül vagyok, bár esik, és küszöbön áll az ősz.

A kisregény lassan vánszorog előre, de kezd alakulni

Ezer csók

*Tibor*⁵⁰

Ahogy Dérytől megszokhattuk (l. KÉT ASSZONY című novelláját), igencsak optimista képet fest a valóságról édesanyjához írt leveleiben. Művük ekkor már sehogyan sem haladt: mint azt Örkény is megírja 1978-as jegyzetében, megkérték a lektorokat, hogy alkossanak negatív véleményt a regényről, mivel sem neki, sem Dérynek nem volt kedve tovább szenvedni vele. Réz eleget is tett a kérésnek: „*Előadta, hüvös és cáfolhatatlan okfejtéssel, hogy társulásunk nem bizonyult szerencsét hozónak. Meseszövevényeink fordulatokban szegény, hőseink ábrázolása vértelen, humorunk inkább ásitásra, mint nevetésre készítet. Ráadásul összevissza anekdotázunk, amire egyébként, külön-külön, csak ritkán vetemedünk. [...] Majdnem megtapsoltam. Déry arca tündöklött.*”⁵¹ Réz Pál szerint az említett felolvasás valóban megtörtént, de egyedül Örkény kérte tőle, hogy alkosson negatív véleményt a regényről, Déry nem tudott az „összeesküvésről”. Ennek megfelelően, miután Réz közölte lesújtó véleményét, Déry korántsem fogadta olyan felszabadultan a negatív kritikát, ahogy azt a

NÉGYKEZES REGÉNY utolsó oldalain olvashatjuk: kölcsönös sértődések közepette hagyták el Ábrahámhegyet.

A regénykísérlet története azonban, bár kudarccal zárult, mégsem minden tanulság nélküli.

Szabó B. István szerint a HÁROM NAP AZ ARANYKAGYLÓBAN bukása szükségszerű volt: a maga idejében, 1954-ben a rákosista uralom és a Révai-féle kultúrpolitika túl friss élmények voltak ahhoz, hogy megfelelő poétikai eszközökkel parodizálni lehessen őket. A rendszer elleni tiltakozás magasabb rendű gesztusát látja a regénykísérlet abbahagyásában és elfelejtésében.⁵² A végső tanulságot találóan fogalmazza meg Vajda Miklós: „*a sztálinista kultúrpolitika távvezérlésű taposóaknákkal teli akadálypályáján önként egymáshoz kötözve végigfutni és közben még vidámnak is maradni úgyis maga lett volna a teljes képtelenség*”.⁵³

Mindezek ellenére nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy a HÁROM NAP... önmagában valóban nem állná meg a helyét szocialista realista paródiaként, így félbehagyása merőben gyakorlati okokra is visszavezethető. Valódi esztétikai értéket Örkény későbbi hozzáfűzése adnak a műnek, ezek a részek hangsúlyozzák a primer szöveg olyan mozzanatait is, melyek önmagukban elsikkadnának az olvasó előtt. Azonban túlzás lenne azt állítani, hogy a primer szöveg teljesen értéktelen, hisz olyan előremutató regényelemeket is tartalmaz, melyek évtizedekkel később kerültek az irodalmi érdeklődés előterébe. Nem is lehet véletlen, hogy Örkény épp ezt a szöveget írta újra: 1978-ban, a magyarországi posztmodern hajnalán keresve sem találhatott volna jobb alapot egy eladdig ismeretlen prózapoétikai konstrukció kikísérletezéséhez.

(Köszönettel tartozom Kosztolányi Tibornak, aki szakmai tanácsaival, észrevételeivel nagyban hozzájárult a tanulmány megírásához.)

Jegyzetek

1. Örkény István: EGY NÉGYKEZES REGÉNY TANULSÁGOSTÖRTÉNETE = Ö. I.: KISREGÉNYEK. Szépirodalmi, 1981. 387–479. (ÖRKÉNY ISTVÁN MŰVEL.) Első megjelenés: *Kortárs*, 1978. május. 682–723. Önálló kötetben: Ö. I.: EGY NÉGYKEZES REGÉNY TANULSÁGOSTÖRTÉNETE. Magvető, 1979. Atovábbiakban: NÉGYKEZES REGÉNY.
2. Az Örkény-monográfiák közül egyedül Szabó B. Istváné (Szabó B. István: ÖRKÉNY. Balassi, 1997. 184.) foglalkozik röviden a művel (82.), Szirák Péter mindössze egy apró bekezdésben emlékezik meg róla, itt is Szabót idézi. (Szirák Péter: ÖRKÉNY ISTVÁN. Palatinus, 2008. 376.)
3. Vö. Erdődy Edit: „HÁROMÉVES IRODALOM” = A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETEI. Szerk. Szegedy-Maszák Mihály, Veres András. Gondolat, 2007. III. 438–454.
4. Örkény István: LILA TINTA. *Csillag*, 1952. augusztus.
5. Vö. OLVASÓLEVELEK A LILA TINTÁ-RÓL. *Csillag*, 1952. október. 1265.
6. ÖNKRITIKA A LILA TINTÁ-RÓL. *Csillag*, 1952. október. 1262–1264.
7. A CSILLAG SZERKESZTŐSÉGE A LILA TINTÁ-RÓL. *Csillag*, 1952. október. 1264–1266.
8. Aczél Tamás: IRODALMUNK PROBLÉMÁI ÉS A CSILLAG. *Csillag*, 1952. november. 1322–1333.
9. Révai József: A LILA TINTÁRÓL = ÖRKÉNY ISTVÁN EMLÉKRÖNYV. Szerk. Fráter Zoltán, Radnóti Zsuzsa. Pesti Szalag, 1995. 104–105.
10. Örkény István: A BÓNIS CSALÁD = ÖNÉLETRAJZOM TÖREDÉKEKBEN [BEFEJEZETLEN KISREGÉNYEK]. Szerk., s. a. r. Radnóti Zsuzsa. Szépirodalmi, 1985. (ÖRKÉNY ISTVÁN MŰVEL.) 5–36. A BÓNIS CSALÁD egyes fejezetei a *Csillag*ban is olvashatók.
11. NÉGYKEZES REGÉNY, 390.
12. Uo. 392.
13. Uo. 392.

14. Rainer M. János: AZ ÍRÓ HELYE – VITÁK A MAGYAR IRODALMI SAJTÓBAN 1953–1956. Magvető, 1990. 12.
15. Poszler György: A LUKÁCS-PER (1949–1951). *It*, 1985/2. 231–259.
16. Lukács György: PÁTRÓLTÉSZET = JÓZSEF ATTILA (Lukács György és Horváth Márton előadásai). Szikra, 1946.
17. Rainer M. János: i. m. 15.
18. Réz Pál szóbeli közlése alapján viszont úgy tűnik, hogy a szerzőknek eleinte eszük ágában sem volt parodisztikus művet alkotni. Déry eredetileg egy Jerome K. Jerome-regényhez, a HÁROM EMBER EGY CSÓNÁKBAN-hoz hasonló vidám, könnyed történetet tervezett, amely teljesen mentes a politikai utalásoktól. Eszerint a gúnyos hangvétel az eredeti szándék ellenére „beszivárgott” a HÁROM NAP...-ba, mintegy a szerzők őszinte véleményének önkéntelen megnyilvánulásaképpen. Alátámasztják ezt a feltevést Örkény és Déry regénybeli párbeszédei, ugyanakkor azt is figyelembe kell vennünk, hogy már a könyv első oldalain rendszerkritikus megnyilvánulásokba ütközünk, így valószínűbbnek látszik az a lehetőség, hogy a HÁROM NAP... eredetileg is a szocreálparódia igényével íródott.
19. NÉGYKEZES REGÉNY, 396.
20. Az ezt bizonyító leveleket lásd: HÁROM ASSZONY: DÉRY TIBOR LEVELEZÉSE PFEIFFER OLGÁVAL, ORAVECZ PAULÁVAL ÉS KUNSÁGI MÁRIÁVAL. S. a. r. Botka Ferenc. PIM, 64. k. és „LIEBE MAMUSKÁM!” – DÉRY TIBOR LEVELEZÉSE ÉDESANYJÁVAL. S. a. r. Botka Ferenc. Balassi–Magyar Irodalmi Múzeum, 403. k.
21. Például „*A bakter fiam most lett forgalmista Almádin, a másikat, a sánta lábút portásnak vitték Budapestre, boromért pedig huszonöt forintot fizet az*” NÉGYKEZES REGÉNY, 456. A kézirat megfelelő részénél olvashatatlan, kézzel írott javítás található, Örkény a filológiai hitelesség érdekében nem tett hozzá semmit a mondathoz.
22. NÉGYKEZES REGÉNY, 404.
23. Uo. 389.
24. Uo. 394.
25. Uo. 394.
26. Uo. 397.
27. Uo. 399.
28. Uo. 399.
29. Uo. 400.
30. Örkény István: A BÓNIS CSALÁD (Részlet). *Csillag*, 1954/1. Később MEGY A VONAT címen az életműkötetben is megjelent: ÖNÉLETRAJZOM TÖREDÉKKBEN [BEFEJEZETLEN KISREGÉNYEK], 21–36.
31. NÉGYKEZES REGÉNY, 411.
32. Örkény István: ÍRÁS KÖZBEN. *Irodalmi Újság*, 1953. nov. 7.
33. NÉGYKEZES REGÉNY, 423.
34. Uo. 425. Márai Sándor citálása önmagában is rendszerellenes kiszólásként értékelendő, hisz műveit még 1978-ban sem lehetett kiadni Magyarországon.
35. Déry Tibor: ÚTKAPARÓ. Magvető, 1956. 284–288.
36. Az Óriás Csecsemő valójában megegyezik Abody Bélával, akire külső tulajdonságai miatt aggatták ezt a Déry 1926-os avantgárd drámájából kölcsönzött becenevet: „*Viszont a megírandó fiktív regénytöredékben jócskán felbukkanok, mint Németh Ferenc, az óriás csecsemő (száztizenkét kilót nyomott... s szölt »még dörmögő hangján...«.*” Vö. Abody Béla: EGY GYÁSZ GYÁZSA = A. B.: NEGYEDIK NEGYED. Szépirodalmi, 1981. 214.
37. NÉGYKEZES REGÉNY, 448. k.
38. Lipták Gábor: BALATON. Panoráma, 1955.
39. NÉGYKEZES REGÉNY, 468.
40. Uo. 469.
41. Lipták Gábor: i. m. 106. kk.
42. NÉGYKEZES REGÉNY, 471.
43. Uo. 424.
44. Abody Béla: EMLÉKEZTEM PÁLYÁJA I–II. Gondolat, 1987. 238–244.
45. HÁROM ASSZONY, 64.
46. KORTÁRSÁK DÉRY TIBORRÓL. Szerk. Botka Ferenc. PIM, 1994. 78.
47. Vajda Miklós: ANYAKÉP, AMERIKAI KERETBEN (III). *Holmi*, 2008. december. 1545. k.
48. Szántó Piroška: SZAMIZDAT = Sz. P.: BÁLÁM SZAMARA. Szépirodalmi, 1982. 99.
49. Vajda Miklós: i. m. 1546. k.
50. „LIEBE MAMUSKÁM”, 404.
51. NÉGYKEZES REGÉNY, 477.
52. Szabó B. István: i. m. 82. k.
53. Vajda Miklós: i. m. 1547.